

Ağalar Vaqif oğlu Qəribov
Qərbi Kaspi Universitetinin müəllimi
Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı
E-mail: Ağalar.qeribov@gmail.com

İCTİMAİ İNKİŞAFIN ƏSASLANDIRILMASINA DAİR FIXTENİN FƏLSƏFİ-HÜQUQİ BAXIŞLARI

Xülasə: Məqalədə Fixtenin fəlsəfəsi müstəvisində cəmiyyət və dövlətin eyniləşdirilməsinin yanlışlığı, insanın siyasi varlıq kimi qiymətləndirilməsinin əhəmiyyəti, dövlətin quruluşu ilə idarəetmə formasının fərqliliyi, dövlətin idarəetmə formasının cəmiyyətin və ayrılıqda götürülmüş vətəndaşın rifahına təsiri kimi məsələlərə toxunulur və təhlil edilir. Həmçinin məqalədə Fixtenin dövlət və cəmiyyətə dair baxışları klassik alman fəlsəfəsinin digər nümayəndəsi - Kantın baxışları ilə komparativist qiymətləndirmə formasında təqdim edilir.

Açar sözlər: *Fixte, dövlət, hüquq, siyasət, azadlıq, fərdi, ümumi.*

UOT: 32

DOI: 10.54414/dnfo9128

Giriş

Klassik alman fəlsəfəsinin bütün tarixi mövcudluq arealından qırmızı xətt kimi keçən başlıca ideya insan həyatında rasionallığın, deməli, azadlığın həyata keçirilməsinin sonsuz formasına çevrilir. İdealist klassik alman filosofları üçün bəşəriyyət tarixində ən təsirli və əhəmiyyətli məqam dövlət ideyasıdır. Lakin eyni zamanda dövlət cari mövcudluğu ilə həm də insan azadlığının məhdudlaşdırıcısı kimi çıxış edir. Bu kolliziyanın həlli klassik alman filosofları pleyadasında vacib mövqə tutan Fixte üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bəs Fixteyə görə dövlət azadlığının düsturu nədən ibarətdir? Fixte ictimai inkişafı dövlətlə necə əlaqələndirir? Fixtenin azadlığı anlama prosesini xilas edəcəyi fəlsəfə daşı nədir?

Bu ziddiyyəti həll etmək üçün ilk növbədə siyasəti varlıq səviyyəsində qiymətləndirmək, siyasi prosesin subyektini kimi çıxış edən ictimai strukturlar səviyyəsində siyasət subyektinin fəaliyyəti kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Hərçənd Fixte hesab edirdi ki, sosial strukturların nəzərdən keçirilmə obyektini kimi tanınması onların ilkin prinsipdən çıxarılmasını (deduksiyasını) tələb edir. Belə deduksiyanın əsasında Fixte insanın şəxsiyyət kimi müəyyən etdiyi mütləq məqsədini və ya insanın özü ilə razılaşmasını əsas qismində götürür. Heç nəyin insana zidd olmaması üçün ondan kənarında obyektiv reallıq mövcud olmalıdır. Belə ziddiyyətlər mədəniyyətin fəaliyyətində aradan

qaldırılır. “Heç bir şey onun anlayışlarına zidd olmamalıdır ki, onlara uyğun olan obyektin varlığı və ya olmaması ona ümumiyyətlə biganə qalmasın, həm də onlara uyğun gələn bir şey də həqiqətən verilməlidir. Onun Məndə ifadə edilən bütün anlayışları üçün qeyri-Məndə müvafiq ifadə, əks obraz verilməlidir” [3, səh. 456]. Ağlın anlayışlarının obyektivləşdirilməsi təfəkkür ehtiyacıdır, mədəniyyət universalın təklifiyə təcəssümündən başqa bir şey deyil.

Əsas mətn

Fixte insanın rasionallığını insanın rasionallığa uyğun hərəkəti və təfəkkürü ilə, insanın Məninə dərk etmək və özünü dərk etmək qabiliyyəti ilə yanaşı, özü kimi rasionalların ondan kənarında verilməsi ehtiyacı ilə birlikdə götürməyi tələb edir.

Ağlın qeyd-şərtsiz ehtiyacı, onun xaricində olan digər rasionalların mövcudluğudur. Fixte, nəhayət, başqa Mən vasitəsilə cəmiyyəti deduksiya etmək üçün məndən qeyri-Mən əldə etmək nümunəsini götürərək, başqa insanları saf Məndən çıxarmağı tələb edir. Fəaliyyətin məqsəduyğunluğu xarici aləmdə rasionalların prinsipə xasdır, lakin Fixtenin fikrincə, azadlıq vasitəsilə əldə edilən müxtəlifliyin birlikdə uyğunluğu fenomenində rasionallığın ən doğru və dəyişməz xüsusiyyəti olardı. [3, səh. 457]

Çətinlik yaradan məqam azadlıq vasitəsilə başqa insanların varlığını necə dərk etməkdir. Hərəkətin özü birbaşa səbəbin təbiətini göstərmir. Azadlıq da fakt kimi təsbit edilə bilməz.

Fixte iddia edir ki, hətta şüurumuzda da azadlığı təsəvvür edə bilmirik. Fixteyə görə, hərəkətimizin motivini dərk edə biləcəyimiz yeganə mənbə azadlıqdır: “Azadlıq vasitəsilə reallaşdırdığımız hərəkətlərdən Kantçı terminologiyasından istifadə edərək, anlayışlara uyğun qarşılıqlı əlaqə, məqsədəuyğun bir icma ortaya çıxır və mən bunu cəmiyyət adlandırırım”. [8, səh. 125]

Fixte insanı sosial varlıq adlandırır. İnsanın bu cür qiymətləndirilməsi tarixi hələ Platon və Aristoteldən başlanır. Aristotel insanı ictimai heyvan kimi təyin etdi. Bu ənənə Hobbsdan başlayaraq, ictimai müqavilə nəzəriyyəsi ilə tamamilə kəsildi. Fixte, öz növbəsində, cəmiyyəti dövlətdən fərqləndirir, lakin cəmiyyət tərəfindən o, insan cəmiyyətinin son vəziyyətini başa düşür ki, *dövlətə olan ehtiyac aradan qalxacaq*, çünki güc və hiylə ehtiyacı aradan qalxacaq və aqlın hökmranlığı gələcək. Deməli, cəmiyyətin məzmunu özlüyündə bir məqsəd kimi azadlıq vasitəsilə qarşılıqlı əlaqədir. İstənilən sonsuz məqsədə çatmaq mümkün deyil, çünki o, ideal kimi formalaşır. Amma ideala olan həvəs azadlıq vasitəsilə müxtəlif inkişaf səviyyələrinə çatmış insanların qarşılıqlı əlaqəsini yaradır. Cəmiyyət mədəni inkişafın müəyyən səviyyəsini xarakterizə edən bacarıq kimi çıxış edir.

Cəmiyyət ilkin olaraq öz tərifini insanın mütləq məqsədiylə - özü ilə razılaşmasıyla əlaqələndirir. Bunun vasitəsilə cəmiyyət təcəllik, subordinasiya deyil, onun əksinə olaraq qarşılıqlı əlaqəlilik və koordinasiya kimi çıxış edir.

Fixtenin fəlsəfəsində Russonun təsiri altında sonralar Hegel tərəfindən “Ruhun fenomenologiyası”nda işlənmiş ağa və qul dialektikası mövzusu necə meydana çıxması da maraqlı məqamlardan biridir.

Fixte göstərir ki, “əgər insanlar özlərindən kənarında arzulanan rəşional varlıqların azad olmasına imkan vermək istəmirlərsə, onda onlar yalnız nəzəri qabiliyyətinə arxalanırlar, sərbəst praktik rəşionallığa deyil; digər insanlarla bir cəmiyyətə girmək istəmirlər, əksinə daha çevik heyvanlar kimi onlara hakim olmaq istəyirlər və sonra ictimai istəklərini öz aralarında ziddiyyətə çevirirlər”. [9, səh. 79]

İctimai məzmun kimi azadlıq başqa bir şəxsin vasitə kimi istifadəsini qadağan edir. Üstəlik,

azadlıq başqa insana onun azadlığının əleyhinə yaxşılıq etməyi qadağan edir. Fixte xalq üzərində hökumət qəyyumluğunun patriarxal formalarına qarşı Kantın arqumentlərini təkrarlayır.

Beləliklə, insan, Fixteyə görə, ictimai varlıqdır. Cəmiyyət mədəniyyətdə inkişaf etdirilən bacarıqlara aiddir. *Ona görə də ideal cəmiyyəti tarixdən kənar olan mütləq məqsəd kimi şərh etmək olar: tarixdən əvvəl və sonra.* Qeyd etmək lazımdır ki, Fixtenin xalis Məndən çıxardığı cəmiyyət rəşional sosial və dövlət vahidlərinin empirik mövcudluğu ilə eyniləşdirilmir. Eyni şəkildə cəmiyyətdə əmkal vəziyyətinə bölünmə də xalis prinsip kimi təqdim edilir ki, bu da faktiki cəmiyyətlərin rəşional təbəqələşməsini deyil, ayrı-ayrı şəxslərin və qrupların ümumi əmək bölgüsündə “saf ağıl anlayışlarına görə” iştirakını nəzərdə tutur. Əmək bölgüsünü, mülkləri daşıyan icmaya dövlət, hüquq, ruh və mədəniyyət sferası əlavə edildikdə, bu, cəmiyyətin deduksiyası deməkdir. Fixte özünün məcburi olaraq özü üçün qəbul etdiyi və buna görə də sosial dünyanı dəyişdirən insan mənliliyinin konstitusiya qabiliyyətini aydınlaşdırmağı öz məqsədinə çevirir.

Tarixi dünyada ictimai varlıq dövlət şəklini alır. Ona görə də dövlət tarixdə özünü göstərə bildiyi dərəcədə ictimai mahiyyət daşıyıcısıdır.

İlk növbədə, Fixte dövlətin sifət hüquqi institut kimi anlayışını rədd edir. O, belə tərif sətəhi və dünyəvi hesab edir. Qanunun aliliyi insan birliyinin mütərəqqi, lakin tam olmayan ideal formasıdır.

Dövlət süni bir qurumdur. İdeyanın reallıqda reallaşmasıdır, ona görə də o, onun reallaşmasını ideyada, deməli, dövlət həyatında hər bir fərdin reallaşdırılmasının zəruriliyində görür. Həqiqətən də dövlət müəyyən bir ünsiyyət forması kimi insanlardan başqa özünü göstərə bilməz. Məhz o ümumdür ki, onun sayəsində fərd özünü cinsin üzvü kimi hiss edir. Eyni zamanda, dövlətə hər kəs deyil, yalnız öz içində tab gətirə bilən və bu əlaqəni, ümumini daşıya bilənlər məşğul olur. Bu ümumilik bu ideyaları özündə cəmləşdirən ideyalar və fəaliyyətlər vasitəsilə insana xasdır. İnsan öz mənəvi inkişafı ilə ideyanı dərk etmək qabiliyyətinə malik olur və bununla da ideya ayrı-ayrı şəxslərin fəaliyyətində zahiri ifadə alır.

Fixte dövlət anlayışında dövlətin formalaşmasında ruhun hərəkətinin diqqətəlayiq dialektik ikiləşməsini fərqləndirir. Bunun mənası ondadır ki, ideyadakı fərdin hər bir həyatı ümumi üçün bir həyatdır və deməli, bu ümuminin, yəni dövlətin həyata keçirilməsidir. Və əksinə, ayrı-ayrı şəxsləri ideyanın həyata keçirilməsinə cəlb edən dövlət onlarda özünü reallaşdırır. Fərdi növün həyatında həll etmək yuxarıda kifayət qədər izah edilən fikrin formasını fərdlərdə xarici reallaşma və ifadə vermək deməkdir. [3, səh. 504]

Lakin dövlət yalnız ruhun həyatı deyil. Dövlət sosial quruluşdur, öz fəaliyyətində fərdlə cəmiyyət arasında münasibətlərə vasitəçilik edir. Fərdi iradə və cəmiyyətin iradəsini vasitələndirir. Dövlət orqanlarının fəaliyyətinin əsas xüsusiyyətlərindən biri qanuniləşdirilmiş zorakılıq və ya məcburiyyətdir.

Məcburiyyət haradan qaynaqlanır? Burada yadda saxlamaq lazımdır ki, insanların əksəriyyətinin ruhunda ideyanın həyatı mümkün, dolayısı xarakter daşıya bilər. Hər insan bir ideya vasitəsilə yetkinləşib, özünü dərk etmir. Nəticə etibarilə dövlətin müəyyən bir qurum kimi fəaliyyəti məcburi xarakter daşıyır. Dövlətin insanlara təsiri onlara məmnuniyyət gətirmir, çünki bu təsir faktının özü fərdin onların həyatında üstünlük təşkil etməsindən xəbər verir. İdeyada mənəvi müstəqilliyə nail olmuş şəxs üçün dövlət ancaq cəmiyyətin məqsədlərini təzahür etdirən, onların həyata keçirilməsi qaydasını göstərən birlikdir. Belə bir şəxs üçün dövlətin heç bir məcburiyyəti yoxdur. Fixte insanın dövlətə xidmətinin fədakarlıq xarakterini vurğulayır.

Aydınlaşdırmaq lazımdır ki, Fixte təkcə ideya ilə başa düşür, nə də müstəsna olaraq dövlət ideyası. Əks halda, onu ideokratiya və totalitarizm tərəfdarı kimi, ya da G. F. Şerşeneviçin etdiyi kimi, sosialist nəzəriyyəçisi kimi qələmə verməliyik. [10, səh. 476]

Fixtenin yanaşması bir qədər fərqlidir. İstənilən ideya (Platonun at, süfrə və s. İdeyalarını çıxmaq şərtilə) müəyyən formalarda ilahi birliyi ifadə edən ümumi ideyadır: geniş mənada sənət, cəmiyyətin, elmin, dinin təşkili, dövlət özünü dərk edir. Dövlət nəinki mümkün edir, həm də insanı bir ideya kimi reallaşdırmağa məcbur edir. Yalnız belə bir hərəkət vasitəsilə o, özünü dərk edə bilər. Təbii ki, insanın dövlət

qarşısında onun müdafiəsi kimi vəzifələri var. Amma inkişaf etmiş insan üçün universal və ya ideya konkret olaraq öz daxilindədir və ideyanın anı onun bütövlüyünə zidd ola bilməz, ideyanın təcəssümü “özü üçün azad və aydın sənət institutudur, lakin təbii ki, o, yalnız ağıl elmi erası öz məqsədlərini və onların həyata keçirilməsi vasitələrini elmi cəhətdən dərk etdikdən sonra belə olur. Bu, ağıl sənətinin beşinci dövrüdür”. [5, səh. 11]

Fixte, Kant kimi, insanın təbiətində onun şüurundan asılı olmayaraq hərəkət etdiyi bir məqsəd olduğuna inanır. Bunda ilkin dövrdə dövləti qoruyub saxlayan təbiət sənəti təzahür edir. Tarix də təbiət kimi qanunidir. İnsanın tarixin əvvəlindəki daxili məqsədi ona zahirən bir zərurət kimi görünür. Ancaq məqsədi özündə kəşf etdikdə, onu özü üçün obyektiv hala gətirdikdə, insan azad olur. İnsan formal hüquqi baxımdan sadəcə olaraq özünü məqsəd hesab etmir. İnsan ancaq cins təcəssüm etdirdikdə özü üçün məqsədə çevrilir. Məqsəd olaraq insan bir növdür. Növ olmaq onun mahiyyətidir. Bu ziddiyyət, insan və növ vəhdətində ağılın universallığı təzahür edir. Ağıl cins və insanın eyniliyində özünü özü ilə eyni hesab edir. Mən Məndir. Nəticə etibarilə ağıl təkcə fərd və ya yalnız ictimai bir şəxs kimi görünür. Səbəb öz təbiətinə görə transsendentaldır. O, həmişə fərdiliyin universal məzmunu kimi çıxış edir.

Fixte dövlətin vəzifəsini bütün fərdlərin növ məqsədinə istiqamətləndirməsi kimi müəyyən etdiyi üçün bu məqsədin forma və materiyasını fərqləndirir. Aydın ki, bu məqsədin forması universalıqdır. Dövlət üçün növ onun bütün vətəndaşlarının məcmusunu, birliyini təmsil edir. Buna əsaslanaraq, dövlətdə bütün vətəndaşlara eyni tələblər qoyulur. *Dövlət o zaman yaşayır ki, fərdlərin qüvvələri nəslin məqsədinə, məqsədi nə olursa olsun, qurban verilir.*

Dövlətin əsas vəzifələrindən biri ayrı-ayrı qüvvələri ümumi məqsədə yönəltməkdir. Ümumi məqsəd arzulanan bütövü qapalı birlik kimi nəzərdə tutur. Buradan belə nəticə çıxır ki, dövlət öz vətəndaşlarını bəşər övladı hesab edə bilər və edir.

Bəşər nəslini təmsil edən yer kürəsində yaşayan bütün insanların mücərrəd birliyi deyil, dövlətin məqsədəuyğun birliyinə qapalı olan bütöv insan övlətidir.

Dövlətin dövlətdən kənar məqsədləri ola bilər, amma yenə də bunlar həmişə dövlətin öz naminə hədəfləridir. Beləliklə, qeyd etmək olar ki, Hegeldən əvvəl də Fixtə Hegelin siyasi fəlsəfəsinin bu qədər qınağa məruz qaldığı fikri açıq şəkildə ifadə etmişdi. Vətəndaşlar məqsədi dövlətdə görür və o, həmişə sonuncunu yalnız özünə və dəqiq olaraq ən yüksək, bir növ kimi qurban verir. [3, səh. 149]

Buradan belə nəticə çıxır ki, mütləq dövlət bütün vətəndaşlara eyni tələbləri qoyur, həm də insandan bütün fərdi güclərini tələb etməlidir. Niyə Fixtə bütün fərdi qüvvələrinin heç birini istisna etmədən dövlətə verilməsini tələb edir? Və bu məzmun baxımından nə deməkdir? Tomas Hobbsun “Leviatan”ı ilə bağlı tarixən keçmiş vəziyyətdə deyilikmi? Hobbs dövlətdə maksimum səy göstərməyin qaçılmazlığından da danışdı, çünki dövlətin təhlükəsizliyinin mənbəyi yalnız dövlət subyektləridir. Lakin Fixtə və Hobbs dövləti başqa cür başa düşürlər.

Fixtə üçün dövlət növü təcəssüm etdirir və buna görə də hər kəsin hamı üçün səyi hamının hər kəs üçün səyi deməkdir. Əgər kimsə bu cür münasibətlərdə dövlətin tərkibinə daxil edilmirsə, sonuncu çətinliklərlə üzləşmədən növ həyatının üstünlüklərindən bəhrələnir. Bu münasibət dövlətdə heç bir rəşional səbəblə əsaslandırılmayan bərabərsizliyə səbəb olur. Fixtə cəmiyyətdəki bərabərsizliyi etiraf edir, lakin yalnız ədalətdən irəli gələn bərabərsizliklə razılaşımağa hazır olduğunu bildirir. Təcrid olunmuş şəxsin məqsədi onun öz məmnunluğudur.

Dövlətin məqsədinin materiyası mədəniyyətdir. Fixtəyə görə, mədəniyyət hamının bu cür məqsədləri həyata keçirən hər kəsin səylərinin bəhrələrindən istifadə etdiyi dövlət növüdür. İnsanın bütövlükdə mədəniyyətə zidd şəxsi məqsədləri ola bilməz. Nəticə etibarilə şəxsiyyətin inkişafı dövlətin məqsədidir. Fixtəyə görə, məhz bu səbəbdən insan bütün gücünü verməlidir. Mədəniyyət təkcə maddi obyektlərdə təcəssüm olunmur. Mədəniyyət ümumbəşəri ünsiyyətin inkişaf səviyyəsi və dərəcəsi kimi daimi təkrar istehsal və genişlənməmiş təkrar istehsal tələb edir. Əks halda dövlət geri çəkiləcək. Əgər kimsə öz qüvvələrinin bir hissəsini öz qabiliyyətlərinin müstəqil inkişafına yönəldə biləcəyini güman edirsə, o zaman qeyd etmək lazımdır ki, Fixtə

hesab edir ki, inkişaf ümumi olanın bətnində baş verir və ondan irəli gəlir, xüsusinin inkişafı isə illüziyadır. Şəxsi həyatda bir insan hər hansı bir xüsusi hədəfi əhəmiyyətli olaraq formalaşdırır və saxlaya bilməyəcək. *İstənilən xüsusi ümumiyyət zidd olaraq formalaşır və ümuminin inkarı kimi ümumiliyin mənfi formasına malikdir.*

Bütün gücünü növə sərif edən şəxslərin çoxşaxəli fəaliyyəti dövlətin mənbəyidir. Dövlətin resursları universalın, ümuminin fəaliyyətinin keyfiyyət müxtəlifliyini təşkil edir. Müasir cəmiyyətdə xarici keyfiyyətlərə görə çox fərqlənən və buna baxmayaraq, üzvi bir bütövlük təşkil edən çox sayda fərd var.

Dövlət fərdlər toplusu deyil. Bu, fərdlərin əməyi ilə yaranan onların qarşılıqlı əlaqələrinin nəticəsi və əsasıdır. Hökmdarlar, güman edildiyi kimi, dövlətləri təşkil etmirlər. *“Yalnız hakimiyyətin aparıcı fəaliyyətindən və onların rəhbərlik etdiyi vətəndaşların onların rəhbərliyi altında həyata keçirilən işindən hamı üçün gələn nəticəni biz sözün tam mənasında dövlət adlandırırıq”.* [3, səh. 483]

Beləliklə, dövlət sosial quruluş kimi və özünü təkrar istehsal edən məqsəd - mədəniyyət kimi universal formada mövcuddur.

Fixtəyə görə, dövlətin birinci şərti başqa insanlara tabe olan azad insanlardır. Aristotel də azad insanların ünsiyyətini siyasi cəmiyyətin despotik cəmiyyətdən ayrılmasının ilk əlaməti adlandırdı.

Azad insan anlayışı qulun əksi vasitəsilə konkretləşir. Azad insan güzəranını müstəqil şəkildə təmin edir və hətta mümkün olsa belə, cəmiyyətin məqsədidir. Qul tamamilə kənardadır. O, digərindən asılıdır və yalnız bir vasitədir.

Azad insanlar, hətta təslim olsalar da, azad qalırlar. Azad insanlar dövlətin əsas resurslarıdır.

Fixtəyə görə, tabeliyyətin üç növü və onlardan irəli gələn dövlət və ya dövlət quruluşunun əsas formaları var. Dövlətin əsas formaları cəmiyyətin təşkili yollarıdır. Cəmiyyətin mədəniyyəti onun ünsiyyət səviyyəsini müəyyən edir. “Məhz baş vermiş tabeçiliklə birləşən fərdlərin məcmusuna qapalı bütövlükdə nəzərə alsaq, ya hamı istisnasız olaraq hamıya tabedir, yəni ümumi məqsəd var, çünki mükəmməl vəziyyətdə belə olmalıdır, yaxud da hamı hamıya tabe deyil”. [3, səh. 485]

Zamanla ilk idarəetmə forması o zaman yaranır ki, dövlətin bütün üzvləri hamıya tabe olmur. Tarixən əhalinin bir hissəsi fərqlənir ki, bu da tabeliyində olanların məqsədlərini öz məqsədləri hesab etmir və eyni zamanda onları öz məqsədlərinə tabe edir. Məqsədləri aqalılıq naminə hökmranlıq və ya güc prinsipidir. Fixte hesab edir ki, ləzzətlər və ləzzətlər onların məqsədlərinin məzmununu tükəndirə bilməz. Əks halda onlar öz təbəələrini qullara çevirər və cəmiyyət dövlət formasını itirərdi. Bu forma əhalinin müxtəlif təbəqələrinin mütləq bərabərsizliyi və onların rollarının dəyişməsinin mümkünsüzlüyü ilə xarakterizə olunur. Cəmiyyət hakim və tabe siniflərinə bölünür. Eyni zamanda, belə bir dövlətin subyektləri şəxsən azad olaraq qalırlar.

Dövlətin ikinci forması o zaman yaranır ki, cəmiyyətin bütün üzvləri hamıya tabe olur, ancaq mənfə mənadı. Yəni cəmiyyətdəki insanlardan hər biri digərindən müstəqildir və bu onun azadlığıdır. Hər bir insan məqsədə çatmaq istəyini dərk edir. Belə bir məqsədin qorunmasını təmin etmək xüsusiyyəti hüquq adlanır. Hər kəsin istisnasız olaraq tabe olduğu formal qanun bərabərliyini təmin edən dövlət yaranır.

Asanlıqla görmək olar ki, dövlət quruluşunun bu formasının köməyi ilə Fixte Kantın hüquqi dövlət quruluşunu təsvir edir. Fixte onu mükəmməl idarəetmə forması kimi tanımır – Fixtenin fikrincə, yalnız formal hüquq çərçivəsində qalan dövlət real hüquq bərabərliyini təmin etmir. İnsanların qarşısına qoyduğu məqsədlər fərdi xüsusiyyətlərə görə və ya müəyyən bir dövlətə sahib olmalarına görə fərqlənə bilər. Dövlətin güc və imkanlarından öz məqsədləri üçün istifadə edən imtiyazlı təbəqə belə yaranır. Belə bir dövlət öz vətəndaşlarının bir hissəsinə digər vətəndaşların hüquqlarını üstələyən hüquqlar verməklə, bu imtiyazlı vətəndaşların bütün qüvvələrini öz məqsədinə tabe etməkdən çox uzaqdır, həmçinin əksinə, bu imtiyazlıların hüquqlarını digər vətəndaşların öz qüvvələrini başqa vətəndaşlar tərəfindən sərbəst istifadə etməsinə, bu qüvvələri ayrı-ayrı şəxslərin məqsədləri üçün sərf etməsinə uzaqdır; deməli, belə bir dövlət bütün hüquq bərabərliyi ilə hələ də dövlətin mütləq formasından çox uzaqdır. [4, səh. 154]

Üçüncü dövlət forması müsbət formada qarşılıqlı tabeçiliyi ehtiva edir. Belə bir dövlətdə

heç kim müstəsna olaraq özünə məqsədlər təyin edə və eyni zamanda istisnasız olaraq hər kəsin hədəfindən kənara çıxan məqsəd qoya və həyata keçirə bilməz. [4, səh. 155]

Bəs belə bir dövlətin mahiyyəti nədən ibarətdir? Belə bir birləşmə necə mümkündür? Aydın ki, Fixte fərdi və universalın, fərdin və ümumi iradənin sintezini həyata keçirmək vəzifəsini qoyur. Belə bir sintez heç vaxt heç kim tərəfindən tam olaraq əldə edilməmişdir. Yalnız belə birliyə nail olmaq probleminin formalaşdırılması, ümumi iradə probleminin Russo tərəfindən formalaşdırılması müasir dövlətin bu tapmacasının həllində əhəmiyyətli irəliləyişlərə imkan verdi. İnkişaf etmiş müasir fərdi şüur, bir tərəfdən, öz fərdiliyini və təkrarolunmazlığını sonsuz qiymətləndirir, digər tərəfdən, öz natamamlığının bütün əlamətlərini özündə saxlayaraq, ümumi iradə ilə razılığını, onunla daxili vəhdətini təsdiqləmək istəyir. Fərdi iradənin ümumi iradəyə qurban verilməsinin qeyri-mümkünlüyü, ümumi və fərdi iradənin toqquşmasının yolverilməzliyi bu problemi dövlət üçün əməli və aktual etdi. Bu problemin həlli tərəflərdən heç birinin məzmununu pozmayacaq birlik tapmaqdan ibarətdir. Kant isə artıq bu təmələ işarə edirdi. Mənəvi iradə özünü qəti imperativin işığında həyata keçirərək, fərdi və universal iradəni birləşdirə bilər. Dövlətlərin yerləşdiyi ümumbəşəri mülki-hüquqi dövlət arzu olunan, zəruri, eynilə mümkün olmayan bir məqsəddir. İnsanda arzunun aşağı və yuxarı forması arasındakı ziddiyyət və fərq heç yerdə yox olmur. Bu boşluğu necə aradan qaldırmaq olar?

Fixte problemin həlli üçün öz yanaşmasını təklif edir. O, sonralar Hegel kimi Kant konstruksiyalarının olmamasını forma ilə materiya arasındakı uçurumda görür. *Vəzifə materiyanı universal etmək, məzmunu çevirməkdir. İnsan fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinin fərdiliyin mücərrəd təbiətini itirməsi, eyni zamanda bu xüsusiyyətin müəyyən miqdarda qalması lazımdır.* Bu vəzifə ilk baxışdan qeyri-mümkün görünür, lakin Fixte bunun öhdəsindən gəlməyə çalışır.

Fixte insan fəaliyyətinin istənilən məzmununun bu fəaliyyət ideyası işığında həyata keçirilməsini zəruri hesab edir. Hər sənəti incəsənət səviyyəsinə yüksəltmək olar. Incəsənət özlüyündə insanın ümumi mahiyyətini

təcəssüm etdirir və buna görə də ideyadır. Fəaliyyətini ideya işığında həyata keçirən insan cinsi inkişaf etdirir, Fixtenin dediyi kimi, cinsin xeyrinə özünü qurban verir. Şübhəsiz ki, qurban anlayışı pafos, passiv məna daşıyır və bu əlaqə formasını əsasən izah edir. Lakin müasir dövrün liberal fikrinə nəzərən bu termin avtoritar düşüncəyə xas olan əlavə mənalar daşıyır. Ona görə də Fixtedən sonrakı dövrə xas olan “günahlara” görə Fixtenin kifayət qədər səthi tənqidinə, məzəmmət edilməsinə tez-tez rast gəlmək olar. [2, səh. 159-161] Fixte idarəetmə formaları ilə dövlət quruluşunun forması arasındakı fərqi kifayət qədər aydın göstərir. Dövlət quruluşunun üçüncü formasında təkcə insan öz fəaliyyətinin məzmunu ilə bütöv deyil, həm də cins insana yönəldilir, onu inkişaf etdirir, səylərini dəfələrlə artırır.

Belə dövlət quruluşu, Fixtəyə görə, dövlətin mütləq formasını ifadə edir. Burada yaranan hüquq bərabərliyi siniflər və fəaliyyət növləri arasındakı fərqi istisna etmir. Amma dövlət bütövlükdə istisna edən və bütövlükdə nəzərdə tutulmayan qüvvələrdən istifadəyə və qüvvələrin israfına yol verməməlidir. Bu mərhələdə dövlət öz tamamlanmasını formada tapır. Dövlətin bu forması sayəsində onun materiyası adekvatlıq və həqiqi məqsəd qazanır.

Fixte müasir dövləti ikinci mərhələdə dövlət kimi müəyyən edir. Başqa sözlə, müasir dövlət zorakılığın və hökmranlığın birbaşa formalarından qurtulmuş, lakin hələ də ağlabatan vəziyyətinə gəlməmiş hüquqi dövlətdir. Hüquqi dövlət hələ üçüncü pilləyə qədər qalxmalıdır. Buradan belə nəticə çıxır ki, hüquqi dövlət Fixte üçün ideal deyil. Dövlətə tabelik ümumi, universal olmalıdır. Yalnız bu şəkildə insan xarici determinasiyadan qurtuluşu yaşayır.

Üç dövlət quruluşu forması idarəetmə formalarından və bunun nəticəsində yaranan siyasi azadlıqlardan fərqləndirilməlidir.

Siyasi dövlətin mövcudluğu vətəndaşların şəxsi azadlığa malik olmasını nəzərdə tutur və bu azadlıq çərçivəsində onlar dövlətin subyekti kimi çıxış edə bilərlər. Digər tərəfdən, hüquq və dövlət azad mövcudluqlar cəmiyyətinin mümkünlüyü üçün şərtlərdir. [4, səh. 98] İkinci dövlət quruluşu formasında subyekt vətəndaş olur və vətəndaş azadlığına malikdir, çünki o, dövlət tərəfindən onun üçün təmin edilmiş təminatlı hüquqa malikdir. Vətəndaş azadlıqları

fərdi suverenlik anlayışı ilə əlaqələndirir, çünki əgər əlində, həqiqətdə öz məqsədini dövlətə qoyan şəxs suveren adlanırsa, üçüncü dövlət formasında bütün vətəndaşlar bərabərdir və eyni dərəcədə suverenin bir hissəsidir, ... burada hər bir vətəndaş, cinsin bir üzvü kimi, onun zəruri məqsədi baxımından tamamilə suverendir və öz qüvvələrindən fərdi istifadə nöqtəyi-nəzərindən tamamilə suverendir. Söylənilənlər dövlətə - ideya kimi səciyyələndiriləmə dövlətə daha ciddi mənada aiddir. [3, səh. 277]

Dövlətin məqsədi, təbii ki, bütünlüklə, dövlətin tamamı ilə müəyyən edilir. Lakin bu bütövlük həmişə məqsədlərindən xəbərdar olmur və onları ifadə etmir. Bununla əlaqədar olaraq sual yaranır: dövləti kim idarə etməlidir? Dövlətin məqsədləri nəzərə alınmalı, müzakirə edilməlidir. Bəzi hallarda hər hansı fəaliyyətə məcbur etmək lazımdır. Dövlətdə dövlət məqsədi ilə bağlı hökm (çünki dövlətdəki bütün digər qüvvələr və hökmlər idarə edənlərin mühakiməsinə tabedir) başa düşülməyə və mühakimə olunmağa layiq olan heç bir hökm ola bilməz. “Siyasi”, “politik” ifadəsinin kökündə yatan yunan sözü aktiv və məhsuldar dövlət işləri mənasında qəbul edilərsə, hökmranlıq zahirən müstəqil və ya azad, yəni siyasi cəhətdən azaddır. [3, səh. 278]

Siyasi azadlıq məsələsi idarəetmə forması ilə bağlıdır. *Siyasi azadlıq hökumətin qərarlarında iştirak edənlərə məxsusdur və burada yalnız iki hal var: ya bütün vətəndaşlar “hüquq nöqtəyi-nəzərindən” dövlətin idarə olunmasında iştirak edir, sonra isə onlar siyasi azadlıq əldə edirlər, ya da hakimiyyət ayrıca təbəqənin və ya fərdin əlindədir, o şəxslər hakimiyyətdən öz maraqları naminə istifadə edirlər - yalnız onların həqiqi siyasi azadlığı var, digər vətəndaşlar öz həyatlarında və işlərində onları qeyri-adi dərəcədə məhdudlaşdırmayan, lakin xüsusi üstünlüklər verməyən vətəndaş azadlıqlarından istifadə edirlər. Hökumətə üçün belə vətəndaşlar yalnız asılı olan subyektlərdir. Maraqlıdır ki, Fixte Kantdan fərqli olaraq, nümayəndəli idarəetmə formasını ikinci formaya aid edir və nümayəndəli orqanların seçkilərində iştirakı siyasi azadlığın təzahürü hesab etmir. Kant isə öz növbəsində nümayəndəli idarəetmə formasını respublika sistemi üçün ən inkişaf etmiş və uyğun hesab edirdi.*

Fixte qeyd edir ki, idarəetmə forması dövlət strukturunun rasionallığına təsir göstərmir. Bu məsələdə Fixte Kanta yaxınlaşır.

Nəhayət, məqsəd və ya quruluş dövlətin ağılla uyğunluğunu müəyyən edir. “Əgər dövlətin məqsədi müəyyən bir dövrdə mümkün olan aydınlıqla bilinirsə və yalnız bütün mövcud qüvvələr onun həyata keçirilməsinə yönəlmişsə, o zaman hökumət istər hamının əlində olsun, istərsə də bir neçə ayrı şəxsin və ya bir şəxsin əlində (sonuncu halda, bu şəxs öz mülahizəsinə əsasən ona tabe olan və onun qarşısında cavabdeh olan köməkçilərini seçir) əlində olsun, ədalətli və xeyirxahdır. [1, səh. 414] Siyasi azadlıq problemi dövlət məsələsi, onun mədəniyyəti məsələsinə istinad edir və kommunikasiya əlaqələri, həmçinin konkret dövlətin xüsusiyyətlərini səciyyələndirir.

Siyasi azadlıq məsələsində Kant və Fixtenin mövqelərinin təsadüf və fərqlilik anlarını necə xarakterizə etmək olar? Fixte siyasi bütövün - dövlətin idarə olunması ilə bağlı müstəqil qərarlar qəbul edərkən siyasi azadlığı müstəqillik tərəfində hesab edir. Bir şərtlə ki, qərar qəbul edən subyekt ümumi rifah arzusunu rəhbər tutsun. Başqa sözlə, Fixtenin siyasi azadlığını suverenlik anlayışı müəyyən edir.

Vətəndaş azadlığına malik olan xalq hökmdarlara münasibətdə suverenliyin daşıyıcısıdır. Fixte üçüncü idarəetmə forması altında münasibətlərin harmoniyasını fərz edərək, onlar arasındakı əlaqəni dəqiq müəyyən etmir. “Qanun hakim olmalıdır”, qanun və ali güc (Ubermacht) sintetik olaraq birləşdirilməlidir. Ümumi iradə bu problemin həlli yoludur: 1) yalnız qanunu istəyə bilər, çünki yanlışlıq arzusu insanları bir-birindən ayırır, onları yalnız doğruluq birləşdirir və 2) o, şübhəsiz ki, hər hansı bir fərdi iradədən daha güclüdür və buna görə də hamının üzərində hökm etmək gücünə malikdir. [10, səh. 479] Cəmiyyətin mənəvi birliyi vətəndaş azadlığının və fəzilətinin universallığını və siyasi azadlığın spesifikliyini nəzərdə tutur.

Kant öz növbəsində dövlət hüququnda cəmiyyət və dövlət münasibətlərini nəzərdən keçirir və mahiyyət etibarilə dövləti siyasi hüquq hesab edir. Təyin edilən ədalət siyasi azadlıq məkanını bütün cəmiyyətə genişləndirir. Siyasi azadlıq hakimiyyətin nümayəndəli orqanlarında və onların formalaşma prosesində

həyata keçirilir. Bu baxış daha realdır. O, bütövlükdə dövlətlə cəmiyyət arasında münasibətlərin harmoniyasını nəzərdə tutmur, onların münasibətlərini tənzimləyir, cəmiyyətin gələcək mənəvi-dini birliyini tənzimləyici ideya sferasına gətirir. Eyni zamanda, bu nöqtəyi-nəzər ahəngdar cəmiyyətə doğru hərəkət mexanizmini göstərmədiyi üçün Fixtenin mövqeyindən aşağıdır.

Nəticə

Fixtenin mövqeyi birbaşa demokratiya formalarına üstünlük verməsi ilə Russonun təsirini daşıyır. Qədim polisələrə xas olan bu idarə forması 1535-ci il islahat çevrilişindən sonra Russonun doğulduğu Cenevrədə quruldu. Şəhərdə ali hakimiyyət bütünlüklə vaxtaşırı kafedrağa toplaşan insanlara məxsus idi. İcra hakimiyyəti bir neçə ailənin nəzarətində olan irili-xırdalı şuraların əlində cəmləmişdi. Oliqarxik və demokratik meyillər arasında arasına baş verən toqquşmalar Russonun dünyagörüşünə güclü təsir göstərmişdir. O, öz siyasi baxışlarında mütləq mənada xalqın siyasi suverenliyinin tərəfdarına çevrildi. Fixte bütün xalqın siyasi azadlığını dövlət təşkilatının üstünlük təşkil edən, lakin məcburi olmayan forması hesab edir.

Dövlət quruluşunun ağıllılığı, ağlabatanlığı dövlət hüququ nəzəriyyəsində təsvir edilir və qanuna uyğun olanla əlaqəni nəzərdə tutur. Eyni zamanda, müasir dövlətin ağıl vəziyyəti ilə əlaqələndirilməsi və ona yanaşma yollarının axtarışı siyasət elminə aiddir.

Fixte ardıcıl olaraq varlıq səviyyəsində siyasəti “dövlət yaratmaq” fəaliyyəti kimi, azad insanların resursu əsasında ictimai strukturlar, dövlət sisteminin təşkilati formalarını formalaşdırən təbəqələr çərçivəsində siyasi əlaqələri birləşdirən bir fəaliyyət kimi təsvir edir. O hesab edir ki, dövlətin quruluşu və dövlət idarəetmə forması orada yaşayan insanların azadlığını müəyyən edən başlıca amildir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1) Hector Oscar Oscar Arrese Igor. The Idea of Liberty in the Fichtean Natural Right. May 2019. Anales del Seminario de Historia de la Filosofia. 36 (2): p. 407-419.

2) Isaiah Berlin, "Two Concepts of Liberty", Four Essays On Liberty, Oxford, England: Oxford University Press, 1969, p. 118-172.

3) Johann Gottlieb Fichte. Works. The Perfect Library. 2013. 522 p.

4) Michelle Kosch. Fichte's Ethics. Oxford University Press. January 7, 2020. 208 p.

5) Michelle Kosch. Practical deliberation and the voice of conscience in Fichte's 1798 System of Ethics. Philosophers Imprint. Volume 14, No. 30. October 2014. 16 p.

6) Özgür Olgun Erden. J. G. Fichte as a Post-Kantian Philosopher and His Political Theory: A Return to Romanticism. November 2018. IAFOR Journal of Ethics, Religion &

Philosophy. Volume 4 – Issue 1 – Autumn: p. 17-26.

7) Бур Манфред. Фихте. Перевод с немецкого Я. Фогелера. Общ. ред. и предисл. А. Гульги. Москва: Мысль, 1965. 166 с.

8) Гайденок Пиама Павловна. Философия Фихте и современность. Москва: Мысль, 1979. 288 с.

9) Гайденок Пиама Павловна. Парадоксы свободы в учении Фихте. Москва: Наука, 1990. 129 с.

10) Шершеневич Г. Ф. История философии права. - СПб.: Издательство «Лань», 2001. 590 с.

Агалар Вагиф оглы Гарибов

*Преподаватель Западно-Каспийского Университета
Докторант Бакинского Государственного Университета*

ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВЫЕ ВЗГЛЯДЫ ФИХТЕ НА ОБОСНОВАНИЕ ОБЩЕСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ

Резюме: В статье затрагиваются и анализируются такие вопросы, как ложное отождествление общества и государства на уровне философии Фихте, важность оценки человека как политического существа, различие между устройством государства и формой правления, влияние формы правления на благосостояние общества и отдельного гражданина. Также в статье взгляды Фихте на государство и общество представлены в виде компаративистской оценки со взглядами Канта, другого представителя классической немецкой философии.

Ключевые слова: *Фихте, государство, право, политика, свобода, индивидуальное, общее.*

Agalar Vaqif Garibov

*Teacher of Western Caspian University
Doctoral student of Baku State University*

Fichte's PHILOSOPHICAL AND LEGAL VIEWS ON THE JUSTIFICATION OF SOCIAL DEVELOPMENT

Summary: The article touches on and analyzes such issues as the false identification of society and the state at the level of Fichte's philosophy, the importance of evaluating a person as a political being, the difference between the structure of the state and the form of government, the impact of the form of government on the welfare of the society and the individual citizen. Also, in the article, Fichte's views on the state and society are presented in the form of a comparativist assessment with the views of Kant, another representative of classical German philosophy.

Keywords: *Fichte, state, law, politics, freedom, individual, general.*

Daxil olub: 02.07.2021